

UOT-811.512.162

Səhifə:45-49

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.2.45>

Mehri İmanquliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AFAD QURBANOVUN YARADICILIĞINDA MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Afad Qurbanovun yaradıcılığında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin problemləri araşdırılmışdır. Müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişaf tarixi öz miqyası ilə seçilir. Professor A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dili məsələləri ilə bağlı geniş məlumat vermiş və müasir Azərbaycan ədəbi dilində ümumxalq dilini iki qola ayırmışdır: 1) ədəbi danışq dili, yaxud ədəbi dil; 2) qeyri-ədəbi danışq dili, yaxud danışq dili. Bununla yanaşı Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını müəyyənləşdirmişdir. Leksik normaların əsas xüsusiyyətləri, fonetik və morfoloji normalara verilən tələblər zəngin faktlarla təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Afad Qurbanov, ədəbi dil, müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbi dili

Giriş: Ədəbi dil milli dilin müəyyən yazılı normalarına malik olan işlək formasıdır. XX əsrin əvvəllərində alimlər ədəbi dili süni fenomen kimi dəyərləndirir, ədəbi dili sanki dilin inkişafının təbii gedişatına zidd hesab edirdilər. Ötən əsrin 70-80-ci illərində ədəbi dillə bağlı bu fikir neogrammatiklər tərəfindən xüsusilə dəstəklənmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, dilçiliyin vəzifəsi xalq dillərini və onların dialektlərini öyrənməkdir, ədəbi dili xalqın özü yaradır və bu proses süni formalaşma kimi baş verir. Ədəbi dil haqqında bu yanlış fikir uzun müddət hakim ideya olmaqda davam etdi. Müasir dövrdə ədəbi dil haqqında daha obyektiv ideyalar irəli sürülür. “Ədəbi dil termini cəmiyyətdə istifadə olunan şifahi və yazılı ünsiyyətlərdə geniş tanınan konvensiyaların repertuarını müəyyən edir, bu termin nə sosial idiomu, nə də mədəni cəhətdən üstün nitq formasını nəzərdə tutur”[8].

Azərbaycan ədəbi dilində xalqımızın ümumi yazı dili - rəsmi iş sənədlərinin dili, məktəb təhsili, yazılı və məişət ünsiyyəti, elm, publisistika, bədii ədəbiyyat dilidir. Ədəbi dilimizdə şifahi formada ifadə olunan mədəniyyətin bütün təzahürləri öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, “ədəbi dilin yazılı və kitab, şifahi və danışq formaları bir-birindən fərqlənir, yaranması, əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən tarixi qanunauyğunluqlara tabedir.” [7] Dil mədəniyyətinin əsasını ədəbi dilin normaları və üslub sistemləri təşkil edir. Bunlar ədəbi dilin ictimai funksiyası ilə sıx bağlı olduğundan, dil mədəniyyəti anlayışının əhatə dairəsi genişdir. Ədəbi normalar ideyanın dəqiq ötürülməsi üçün uyğun olan məqbul və universal dil sistemləridir.

Ədəbi dil anlayışının özü çoxşaxəlidir. Ədəbi dilin spesifikliyi adətən seçimdə, bəzi dil faktlarının qəbul edildiyi halda və ya digərlərinin rədd edilməsində ortaya çıxır. Ölkəmizdə ədəbi dilin inkişafında dilçi-alim, əməkdar elm xadimi, professor Afad Qurbanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili özünün 800 illik inkişafında iki böyük dövrə - qədim və yeni dövrə bölünür. Qədim dövr təxminən XIII-XVII əsrləri, yeni dövr isə XVII əsrdən sonrakı mərhələni əhatə edir [1]. Azərbaycan ədəbi dili formalaşmağa başladığı XIII əsrdən etibarən klassik ədəbiyyatımızla sıx bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin istifadə sahəsi öz miqyası ilə seçilir. Elmi tədqiqatların başlanğıcında professor A.Qurbanovun diqqətini ədəbi dil problemi cəlb etmişdir. Bu, təsadüfi deyildi, çünki

60-cı illərdə ali məktəblərin filologiya fakültələrində Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinə dair orijinal və fundamental monoqrafiyalar yox idi. Əldə olan dərslik və dərsliklərdə ədəbi dil məsələləri tam və əhatəli şəkildə işıqlandırılmamışdır. Bu xüsusi boşluğun aradan qaldırılmasının zəruriliyini dərinəndən dərk edən A.Qurbanov 1968-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Ədəbi dil problemi ilə bağlı Afad Qurbanovun elmi-tədqiqat işi bu müvafiq problemə həsr olunan ilk sanballı əsər idi. “Ədəbi dil məsələləri mövcud dərslik və vəsaitlərdə bütünlüklə və hərtərəfli, geniş şəkildə əhatə olunmamışdır” [9].

Hələ 1967-ci ildə alimin “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabı işıq üzə görüb. Ümumiyyətlə, dilçiliyə aid fundamental elmi əsərlə yazan A.Qurbanov müxtəlif illərdə müvafiq sahəyə aid monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaiti qələmə almışdır. Dilçi alimin çoxillik tədqiqatların nəticəsi kimi “Azərbaycan lüğətçiliyinə dair” (1962), “Müasir Azərbaycan dilinin qrafikası və orfoqrafiyası” (1963), “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” (1963), “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (1964), “Müasir Azərbaycan ədəbi və danışq dili” (1965), “Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar” (1966) və başqa kitabları göstərmək olar. Geniş miqyaslı araşdırma olan “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabı və tədqiqatçının ədəbi dilimizlə bağlı araşdırmalarını yekunlaşdıran “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum” kitabı təkcə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin deyil, digər türkdilli xalqların da diqqətini cəlb etmişdir. “Afad Qurbanov Azərbaycan ədəbi dili sahəsində görkəmli mütəxəssis olaraq həm milli, həm də ümumbəşəri (universal) cəhətləri nəzərə alırdı” [10].

A.Qurbanovun müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasını, qrafikasını, leksikologiyasını, semasiologiyasını, frazeologiyasını, onomalogiyasını və digər sahələrinə dair bu kitabda əksini tapmış orijinal elmi fikir və baxışları artıq linqvistik materiallar kimi gələcək tədqiqatların istiqamətini müəyyən edir. A.Qurbanovun fikrincə “müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir.” [2, səh.22] Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu kitabda əvvəllər dərsliklərə və təsnifatlara daxil edilməyən bəzi mövzular yer alıb. Yarandığı gündən bu əsər ali pedaqoji məktəblərin filologiya və digər fakültələrinin əsas dərsliyi kimi istifadə olunur və müəllimlər, aspirantlar, magistrələr və tələbələr üçün məlumat kitabıdır. Sonralar tədqiqatlarını təkmilləşdirərək, əlavələr edən A.Qurbanov bu kitabı 1985-ci ildə kiril, 2003-cü ildə isə latın qrafikası ilə yenidən nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan dilinin daha dolğun tədqiqi üçün A.Qurbanov bu elmi əsərlə yanaşı, 1971-ci ildə iki cildəndən ibarət “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum”u da hazırlamış, təkmilləşdirildikdən sonra 1982-ci ildə kiril əlifbası ilə 2005-ci il, 2010-cu il, 2019-cu və illərdə latın qrafikası ilə yenidən nəşr edilmişdir. Dünya və Azərbaycan dilçiliyinin təcrübə və nailiyyətlərindən bəhrələnen professor A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dili məsələləri ilə bağlı geniş məlumat verib.

Dilçi alim A.Qurbanovun fikrincə, müasir Azərbaycan ümumxalq dili iki qola ayrılır:

- 1) ədəbi danışq dili, yaxud ədəbi dil;
- 2) qeyri-ədəbi danışq dili, yaxud danışq dili. [3, s. 8]

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Dünyanın digər inkişaf etmiş ədəbi dillərində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin də leksik normalarının keyfiyyətini milli sözlər müəyyən edir. Leksik norma hər kəsdən sözün mənasına və ya mənalarına yaxşı bələd olmağı, onun yerində və düzgün istifadəsini tələb edir. Dilin sözləri tarixi inkişaf nəticəsində müəyyən mənalar qazanır. Sözlərin qeyri-adi, qeyri-ənənəvi mənada işlədilməsi, mətnə lazımsız formada daxil edilməsi nitq qüsurdur. Əgər söz ona xas olmayan mənada işlədilsə, bu, fikrin anlaşılmaz olması deməkdir. Beləliklə, leksik norma pozulacaq, yəni nitq mədəniyyətinin tələbləri pozulacaq. Ədəbi dildə danışq, tərbiyəsiz söz və ifadələr işlənmir. Leksik norma dialektik, vulqar və barbar sözlərlə çox diqqətli olmağı tələb edir. Əgər bu sözlər bədii məqsəd daşıdırsa, ədəbi dilin normaları bunu qadağan edir. Sözlərin düzgün işlədilməsi ilə yanaşı, leksik normanın tələbləri də uyğun təqdimat və emosional tətbiqdır.

Afad Qurbanov Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sistemini hazırlayarkən nəzəriyyə ilə yanaşı praktiki təhlillərə də mühüm yer verilməsini xüsusi vurğulayırdı. “Leksikaya dair mühazirələrdə verilmiş geniş nəzəri məlumatları möhkəmlətməkdə praktik xarakterli çalışmaların rolu və əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür.” [4, s. 5]

Müasir Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması dövründə yeni bir mərhələyə daxil oldu. Azərbaycan ədəbi dilinin normalarında dəyişiklik indi də davam edir. A. Qurbanov Azərbaycan dilinin formalaşma tarixini geniş şəkildə araşdırmış, bütün nüanslara diqqət yetirmişdir. Dilçi alimin gəldiyi qənaətə görə “Bütün tarix boyu öz orijinallığını mühafizə edib saxlayan Azərbaycan dili get-gedə inkişaf edərək XIX əsrdə milli dilə çevrilmişdir” [2, s.16].

XX əsrdə ədəbi dildə danışanların sosial bazası genişləndi, kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya) təsiri gücləndi. Lüğət xüsusilə güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu da həm ictimai-siyasi transformasiyalar, həm də elmi-texniki inqilabın ədəbi və danışiq dilinə getdikcə artan təsiri ilə bağlıdır. İctimai həyatın inkişafı və yeni anlayışların yaranması ilə əlaqədar dildə terminlər meydana çıxır. Neologizmlər terminoloji lüğətdə elm və texnikanın sürətli tərəqqisi nəticəsində meydana çıxır. Yeni sözləri əmələ gətirmə üsullarından biri də affiksasiyadır.

Ədəbi dilin sistemli xarakter daşmasında, onun nizama salınmasında, çeşidlənməsində, çevik və yetkinləşməsində, formalaşmasında və inkişafında yazılı ədəbiyyatın xüsusi yeri vardır. Amma ədəbi dil anlayışı, bir tərəfdən, yalnız yazılı ədəbiyyatla əlaqələndirilir və yazılı dilə alternativ dil kimi tanınır, digər tərəfdən, ədəbi dil tarixi sosial, sosial, iqtisadi, mədəni tarixdən ayrılır. Professor A. Qurbanov ədəbi dilin formalaşması prosesini tarixlə əlaqələndirir və müvafiq məsələyə çox həssas yanaşılmasını zəruri olduğunu qeyd edirdi. “Dilçilik tarixinin yaradılması tədqiqatçıdan hərtərəfli və dərin bilik, gərgin və böyük əmək tələb edir”[6, s.190].

Ədəbi dilin xalqın ictimai mənəvi sərvəti, söz mədəniyyətinin istehsal aləti olması onun sistemli mahiyyəti, çeşidlənmiş, saflaşdırılmış sabit normaları, xalqın ümumi və başa düşülən xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Ədəbi dil əksər hallarda həmin xalqın ümumi və ya bir neçə dialekti əsasında və ya ümumi xalq dili əsasında, həmçinin danışiq dili və zəngin şifahi ədəbiyyat ənənələri əsasında formalaşır. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında formalaşmışdır. Ədəbi dilin bütün ictimaiyyət üçün ortaqlığı onu dialekt və jarqon kimi yerli özəlliklərdən fərqləndirir. Bununla yanaşı, sözlərdən düzgün istifadə etməyi biliriksə, deməli, leksik normaya riayət etmiş oluruq. Leksik normaya dialektizmlər, peşəkar sözlər, vulqar sözlər və jarqonlar daxil deyil. Leksik norma ya uyğun olaraq dildə müxtəlif mənalı sözləri seçib işlətməyi bacarmaq lazımdır.

Professor Afad Qurbanovun doktorluq dissertasiyasının da müvafiq problemə həsr edilməsi heç də təsadüfi əhəmiyyət kəsb etmir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə və inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına böyük önəm verən A. Qurbanov bu sahə üzrə ciddi tədqiqat aparmışdır. Dilçi alimin 1968-ci ildə araya-ərsəyə gətirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını bu sahəyə dəyərli töhfə kimi qiymətləndirmək olar.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl, sabit normalara malik inkişaf etmiş dünya dillərindən biridir. Bu normalar tarixi inkişafın məhsullarıdır. Dilin daxili quruluşu onun səs tərkibinə (fonetikasına), lüğət tərkibinə (leksika tərkibinə) və qrammatikasına görə formalaşır. Dialektizmlər dilçilik tərəfindən leksikoqrafik vahid kimi tanınır. Ədəbi dilin normativ lüğətlərinin hazırlanması ilə əlaqədar dialektizmlərə münasibət formalaşır. Ədəbi dilin izahlı lüğətlərində kəmiyyətə dialektizmlər məhdud şəkildə təmsil olunur, ümumi lüğətin cüzi hissəsini tutur. Dialektizmlərin bu tərkibi xalq dil şüurunun özəllikləri haqqında təsəvvür yaradır. Tarixən ədəbi dilin lüğəti dialektizmlərlə zənginləşmişdir. Bədi nitqdə dialektizmlər mühüm üslub funksiyalarını yerinə yetirir: yerli kolorit, qəhrəmanların nitq xüsusiyyətlərini çatdırmağa kömək edir və nəhayət, dialekt lüğəti nitqin ifadə mənbəyi ola bilər. Lüğətlərdə dialektizmlər bütün əsas struktur və semantik formalarda təqdim olunur. Deməli, ədəbi dilin izahlı lüğətlərində dialektizmlər əhəmiyyətli və qanunauyğundur. Ədəbi dildəki dialektizmlər xalqın dil mədəniyyətinin arxetipini təmsil edir, onlarsız Azərbaycan ədəbi dili

haqqında adekvat təsəvvür mümkün deyil. Afad Qurbanovun qeyd edirdi ki, “Dilin leksik sisteminə lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin mövqeyi, mahiyyəti, mənşəyi, söz qrupları, sözün istifadə edilmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri, leksik tərkibin həcmi və inkişaf prosesi və s. öz əksini tapır” [5, s.411]

Nəticə: Beləliklə, dilin sehrində yaşayan Afad Qurbanovun qələmə aldığı sanballı elmi-tədqiqat işləri müasir dövrdə də ədəbi dilin normalarına istiqamət verən əsas məxəzdir. Afad Qurbanovun Azərbaycan dili üzrə fundamental araşdırmaları müasir dövrdə də tutarlı elmi mənbə kimi qəbul edilir. Professor Afad Qurbanovun elmi irsi özündən sonra dilçilik məktəbinin yaranmasına vəsilə oldu və yazdığı əsərlər müasir dövrdə də ədəbi dilin normalarının inkişafına əsaslı bir şəkildə istiqamət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dili. 50 milyon insanı birləşdirən vasitə. Ədalət.- 2010.- 1 iyun.- S. 5.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 464 səh
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum.I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 352 səh.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum.II cild (2 cilddə), Bakı, 2019, 376 səh.
5. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 448 səh.
6. Sadıqova S. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi.İstanbul, “İmak”, 2019. 200 səh.
7. Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка. – М., 1978. – С. 288-297.
8. Charity Hudley, Anne H.; Mallinson, Christine (2011). Understanding English Language Variation in U.S. Schools. New York: Teachers College Press.
9. Afad Qurbanovun müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı xidmətləri. <http://www.afadqurbanov.az/az/page/69>
10. Cəfərov N. Afad Qurbanovun ümumi dilçilik dərsləri. <https://525.az/news/116139-afad-qurbanovun-umumi-dilcilik-dersleri>

Мехри Имангулиева

Современный Азербайджан Афад Гурбанова проблемы литературного языка

Резюме

В статье исследуются проблемы современного азербайджанского литературного языка в творчестве Афада Гурбанова. Определено, что история становления и развития литературного языка Азербайджана отличается своим масштабом. Профессор А.Гурбанов дал обширную информацию по вопросам литературного языка Азербайджана и разделил универсальный язык в современном литературном языке Азербайджана на две ветви: 1) литературно-разговорный язык, или литературный язык; 2) нелитературный разговорный язык, или разговорный язык. В то же время он определил нормы азербайджанского литературного языка. На богатом фактическом материале проанализированы основные особенности лексических норм, требования к фонетическим и морфологическим нормам.

Ключевые слова: *Афад Гурбанов, литературный язык, современный азербайджанский язык, азербайджанский литературный язык.*

Mehri Imanguliyeva

*Modern Azerbaijan by Afad Gurbanov
problems of literary language*

Summary

In the article, the problems of modern Azerbaijani literary language in the creativity of Afad Gurbanov are investigated. It is determined that the history of the formation and development of the literary language of Azerbaijan is distinguished by its scale. Professor A. Gurbanov gave extensive information on the issues of the literary language of Azerbaijan and divided the universal language in the modern literary language of Azerbaijan into two branches: 1) literary colloquial language, or literary language; 2) non-literary colloquial language, or colloquial language. At the same time, he defined the norms of Azerbaijan's literary language. The main features of lexical norms, requirements for phonetic and morphological norms have been analyzed with rich facts.

Key words: *Afad Gurbanov, literary language, modern Azerbaijani language, Azerbaijani literary language.*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Dillər Universiteti*

Rəyçilər: *professor İsmayıl Məmmədli
dosent Sima Quliyeva*